

Čaplovič, Dušan

Počiatky stredovekého mesta na území Slovenska

Archaeologia historica. 1995, vol. 20, iss. [1], pp. 247-266

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140139>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Počiatky stredovekého mesta na území Slovenska

DUŠAN ČAPLOVIČ

Bádanie o preurbánnom a o počiatkoch urbánneho vývoja stredovekých miest na území Slovenska, v podstate dobovo severnej časti feudálneho Uhorska, výrazne pokročilo aj vďaka záchrannému, ale aj systematickému terénnemu výskumu archeológie stredoveku. Písomné pramene z 12. a z prvej polovice 13. storočia zväčša dovoľujú len predpokladať miesta istého centrálného postavenia formujúcich sa otvorených sídlisk na dôležitých križovatkách obchodných ciest, v areáloch konania pravidelných trhov a v blízkosti starších hospodársko-správnych centier. Oveľa presnejšie zachytávajú najstaršie udelené mestské výsady, t.j. kráľovské, prelátske a magnátske privilégia z druhej polovice 13. a 14. stor. Domnievame sa, že len v komparácii či v konfrontácii tohto druhu prameňov s novými prameňmi archeológie stredoveku a dôsledným analyzovaním terénnej situácie konkrétnej historickej krajiny môže byť poznávací proces počiatkov stredovekých miest komplexnejší. Je nesporné, že archeologické pramene - hnutelné a nehnuteľné pamiatky najvýraznejšie obohacujú heuristickú bázu poznávacieho procesu vývoja v zmenách a premenách sídliskovej štruktúry.

Osobitnú pozornosť venuje archeológia stredoveku štúdiu predurbánneho a predprivilegiálneho vývoja mestskej aglomerácie v stredoveku. Teda najmä obdobiu 12.-13. stor. a nepopierateľne podchytáva aj vývoj v predchádzajúcom 11. a neskôr v 14. storočí. Veď v genéze týchto štyroch storočí je možné najkomplexnejšie podchytiť počiatky historicko-architektonického a prirodzene aj urbanistického vývoja mesta v stredovekom Uhorsku. Najmä druhá polovica 13. stor. a počiatok 14. stor. je obdobím recepcie a adaptácie vzájomných európskych kultúrnych vplyvov, tak ako to výstižne charakterizoval J. Kruppe a M. Gajewska-Kruppe (1994). Najvýraznejšie sa tento proces prejavoval vo vývoji mestských sídliskových útvarov. Dôležité je aj poznanie, že samotná nemecká historiografia (v jej rámci aj archeológia stredoveku), ktorá bola tvorcom právno-historickej koncepcie pojmu mesto sa v posledných desaťročiach od tejto vyhranenej koncepcie odklonila a snaží sa skúmať jeho počiatky ešte pred vznikom mesta ako právne definovaného celku (Kučera 1978, 150). V podstate - najmä vďaka archeologickému bádaniu - sa upúšťa od teórií o „kultúrnom poslaní“ západu pri vzniku a formovaní stredovekého mesta. Tento trend potvrdil aj P. Urbanczyk (1994) pri charakteristike vývoja poľských stredovekých miest, najmä v súvislosti s ich predmestským vývojom. V nemeckých pomeroch sa niekoľko desaťročí skúmajú počiatky mesta „pred vznikom mesta ako právneho celku“ už pred 12. stor. (Kučera 1978, 150). Ako sme už uviedli v podmienkach politického, hospodárskeho, spoločenského a kultúrneho vývoja Uhorska v stredoeurópskom geopolitickom priestore je to najmä obdobie 12. a prvej polovice 13. stor. Doterajšie výsledky archeologického výskumu potvrdzujú M. Kučerom (1978, 161) vyslovenú tézu, že zo vzdialenej nemeckej oblasti bolo na územie vtedajšieho Uhorska „prevzaté právo, ale nie mesto!“.

Archeológia stredoveku na Slovensku vstúpila novými faktami, archeologickými prameňmi do poznávacieho procesu genézy stredovekého mesta. Predovšetkým výskumy v historických jadrách a v priľahlých extravilánoch stredovekých miest Bratislavy, Trnavy, Nitry, Skalice, Hlohovca, Topoľčian, Banskej Štiavnice, Kremnice, Banskej Bystrice, Spišskej Soboty, Kežmarku, Levoče, Podolínca, Spišskej Novej Vsi, Gelnice, Bardejova a Košíc prispeli novými poznatkami k hlbšiemu poznaniu mestotvorného procesu v 11.-14.

storočí, teda už v období vrcholného stredoveku (Hrubec, 1980, 230-231) v severných častiach Uhorska. Niektoré výskumy sa realizovali aj v katastroch pôvodných zemepánskych mestečiek, napríklad na východnom Slovensku v Michalovciach, Trebišove a vo Vranove nad Topľou. V posledných dvoch rokoch sa rozsiahlejšie terénne bádanie zameralo aj na ďalšie historické jadrá miest v Rimavskej Sobote, Žiline a v Starej Ľubovni. Aký je však konkrétny vedecký prínos archeologického výskumu, komplexného prieskumu a terénnych pozorovaní ku genéze stredovekých miest? Sú nové vedecké poznatky zhodné s doterajšou interpretáciou formovania stredovekého mesta, ktorá sa prevažne opiera o dostupné písomné pramene alebo o modelovanie historického a urbanistického vývoja týchto kvalitatívne nových stredovekých sídlisk historikmi - medievalistami, historickými geografmi alebo architektmi?

Pokúsime sa na tieto otázky vo svojom príspevku odpovedať na základe komparácie a konfrontácie archeologických poznatkov a prameňov s písomnými prameňmi k dejinám osídlenia a urbanistického vývoja miest. Našu pozornosť sústreďme na obdobie od 12. do začiatku, resp. prvej polovice 14. storočia, teda na obdobie predurbánneho a počiatkov urbánneho vývoja. Konkrétne podľa M. Kučeru (1978, 152) je to obdobie formovania veľkých miest rôzneho typu vznikajúcich na základe starších sídliskových a mestských

Obr. 1. Bratislava - druhá polovica 13. stor. 1 - hrad, 2 - obytná a ohranná veža, 3 - Vodná veža, 4 - kostol sv. Mikuláša s kamerom, S - Hlavné námestie, 6 - kostol sv. Michala s predmestím, 7 - kostol sv. Vavrinca a kaplnka sv. Jakuba s predmestím, H - kostol sv. Salvátora, 9 - Kranliskánsky kláštor, III - kostol sv. Gottharda s osadou Széplak (podľa P. Baxu a V. Fcusa 1991, s. 15).

kultúr i centier (11. stor. - do roku 1242) a obdobie najproduktívnejšieho rastu stredovekých miest, kedy sa mesto prevažne už formuje a buduje podľa vyskúšaných organizačných foriem (od roku 1242 do rokov 1306-1309). R. Marsina (1986, 109) píše o období miest starého typu, ktoré boli správnymi a hospodárskymi centrami (od 9. do prvej tretiny 13. stor.) a o hlavnom období vytvárania výsadných miest (roky 1230/1238-1330/1328). Východiskom pre našu štúdiu je aj súborné hodnotenie archeologického výskumu miest na Slovensku, spracované P. Baxom (1985).

Z hľadiska genézy najstarších mestských útvarov na území Slovenska (severného Uhorska) mali zvláštne postavenie kráľovské mestá, z ktorých niektoré nadväzovali na staršie intenzívne osídlenie v povľkomoravskom období, sformované v tesnej blízkosti pôvodne veľkomoravských a neskôr uhorských hospodársko-správných centier moci. Vyvíjali sa v strategicky dôležitých polohách, v blízkosti križovatiek ciest zviazaných s diaľkovým i regionálnym obchodom, trhových miest a centier spomínanej komitátnej správy vo včasnofeudálnom Uhorsku. Formovali sa v previazanosti na feudálne sídla kráľovskej moci, cirkevno-správných inštitúcií, ako aj pohraničných pevností v rámci uhorských konfiín.

Z hľadiska archeologických poznatkov máme dostatočne dokumentovaný vývoj kráľovských miest Bratislavy, Nitry a Levoče, menej Košíc a Bardejova a úplne nedostatočne vznik a vývoj Trnavy. Z počiatku záchranné archeologické akcie, z ktorých mnohé prerástli v systematický výskum solitérov, uzavretých komplexov a prístupných otvorených polôh v Bratislave (Baxa 1985, 95, 97-101, Baxa-Ferus 1988, 1991, Baxa-Ferus-Klinčoková 1989, Baxa-Ferus-Musilová 1987, Baxa-Lesák-Musilová-Makovická 1991, Čaplovič-Lesák 1992, 1993, Čaplovič-Lesák-Musilová-Šefčáková 1992, Ferus-Baxa 1982, 1991, Fiala 1977, Fiala-Štefanovičová 1964, Fiala-Plachá-Vallašek 1967, Hlavicová-Plachá 1985, Hoššo 1992, Klinčoková-Ferus 1986, Lesák-Mináriková 1993, Maruniaková 1991, 1992, Melicherčík-Rexa 1986, Musilová 1988, Musilová-Štassel 1988, Piffel 1965, Polia 1979, Polla-Vallašek 1991, Rexa 1988, Vallašek 1967a, 1967b, 1972, 1991, 1992, Zemková 1988, Zemková-Musilová 1989), prispeli k najkomplexnejšiemu poznaniu vývoja predmestského a počiatkov mestského organizmu na území Slovenska v predprivilegiálnom období stredovekých miest. Sidliskový vývoj je charakteristický pre kontinuálny model vzniku stredovekého mesta s postupným získavaním charakteristických znakov v štruktúre mesta a v priebehu jeho urbanistického vývoja. Na základe doterajších výsledkov archeologického, umelecko-historického a architektonického výskumu je dnes nesporné, tak ako upozornili P. Baxa a V. Ferus (1991, 28), že uhorský kráľ Ondrej III. udelil svoju privilegiálnu listinu 2. decembra 1291 už de facto existujúcemu mestu (obr. 1). Kým však tento mestský organizmus dospel - na dôležitej križovatke obchodných ciest a v blízkosti hraničného pásma - k uvedenému stavu na konci 13. stor., prešiel dlhým spomínaným predmestským a mestským vývojom.

Dôležitú úlohu pri vývoji stredovekej štruktúry osídlenia v tomto dôležitom „hraničnom“ uzle zohrávali aj meniace sa hydrologické pomery. P. Baxa sleduje v priebehu 10. stor. narušenú kontinuitu. Tento stav ovplyvnili dynamizujúce procesy a intenzívny záujem o tento geopolitický dôležitý priestor na strednom Dunaji. Z priebehu druhej polovice 9. a 10. stor. sa osídlenie neviazalo len k východnému úpätiu hradného vrchu (Polla-Vallašek 1991, 15), ale nálezy pochádzajúce z priestorov neskoršieho historického jadra - Františkánske námestie, Kapitulská, Prepoštská, Ventúrska a Židovská ulica (Polla-Vallašek 1991, 46, 78, 83, 89, 125, 172) - dokazujú rozptýlenosť osídlenia na favebreží, východne pod včasnostredovekým hradiskom. Domnievame sa preto, že vývoj aj v 10. stor. pokračoval predovšetkým v rozptýlených formách otvorených sídlisk. Toto konštatovanie umocňujú najnovšie poznatky z výskumu na Hlavnom námestí, kde bolo možné rozpoznať sídliskový horizont pozostávajúci z uzavretých objektov datovaných do konca 9. a 10. stor. (Čaplovič-Lesák 1992, 25-26, 1993, 31), ktoré potvrdzujú už staršie indície vyplývajúce z poznatkov nepublikovaného záchranného výskumu v roku 1975 (Polia-Val-

lašek 1991, 109). Potvrzuje sa, že podhradná osada tesne pod východným úpäťm hradného kopca nebola koncom 9. stor. jediná (Štefanovičová 1993, 305). Od 11. stor. sa formovalo jadro budúceho mesta. V podstate celé východné podhradie Bratislavského hradu a to nielen po dnešné Hlavné námestie (Štefanovičová 1993, 323), bolo miestom mestotvorného procesu. Najnovšie výsledky archeologického výskumu Mestského ústavu ochrany pamiatok (J. Hoššo, B. Lesák), a to pri bádání pôdorysu kaplnky sv. Jakuba na dnešnom námestí SNP dokazujú, že dôležitú úlohu v genéze mesta zohrával aj tento priestor, ktorý nebol ohrozovaný záplavami meandrujúcich ramien Dunaja.

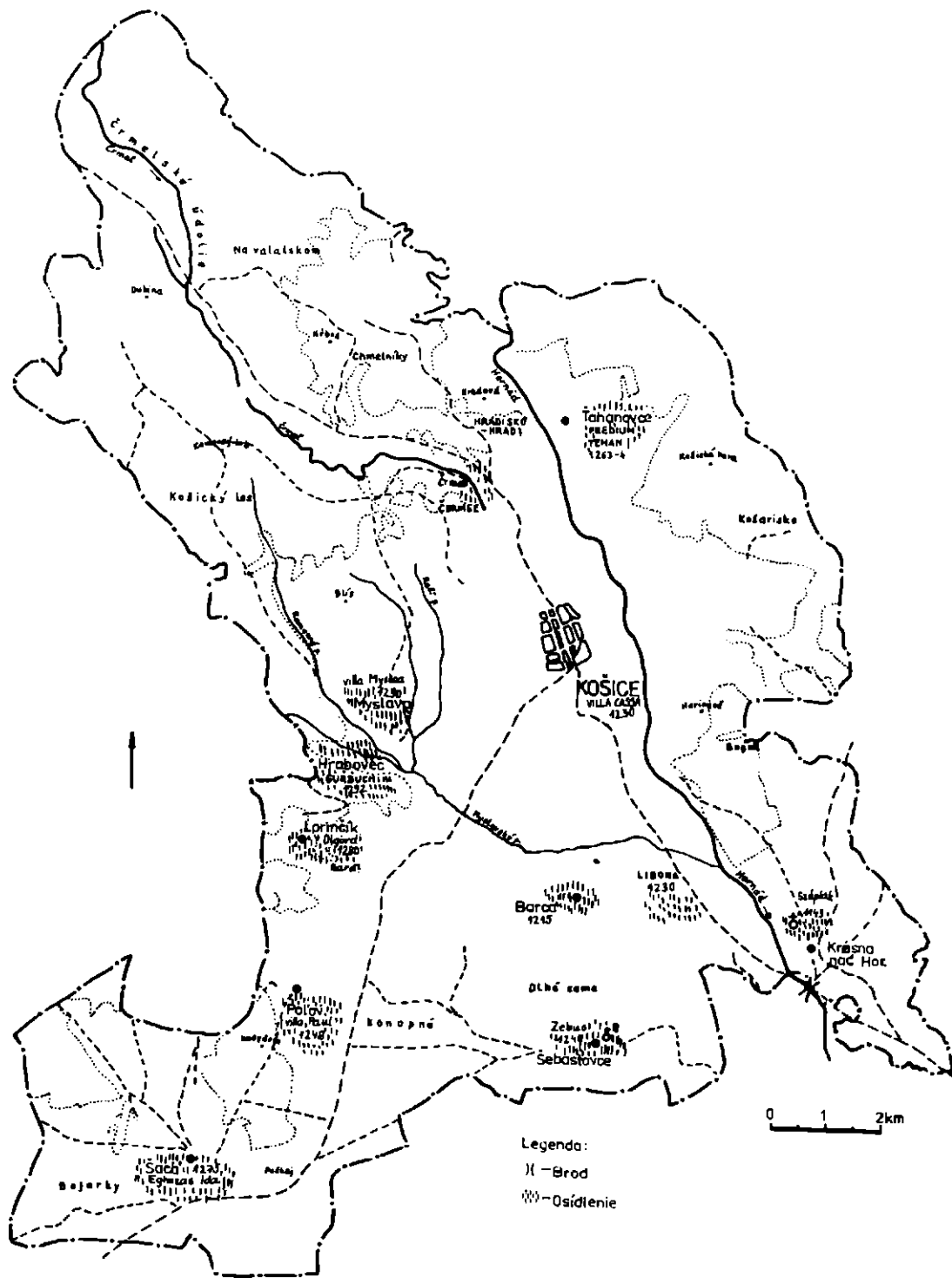
V názorne spracovaných plánoch vývoja osídlenia zmien sídliskovej štruktúry v organizme stredovekého urbanistického celku (Baxa-Ferus 1991, 5, 7, 9, 15), v ktorých sú sumarizované doterajšie výsledky bádania, môžeme nateraz najkomplexnejšie sledovať tento proces. Dokazuje, že zahusťovanie tohto priestoru nastalo po vzniku komitátneho hradu s administratívno-správnou a pohraničnou funkciou v dôležitom severozápadnom pohraničí Uhorska. Sledujeme ho aj na základe výsledkov bádania na Hlavnom námestí - v jednotlivých etapách od 11. do 13. stor. (Čaplovič-Lesák-Musilová-Šefčáková 1992, 29, Čaplovič-Lesák 1992, 25, 1993, 31), až do vzniku „mestského trhoviska“ v 13.-14. stor. Najvýznamnejšie zmeny nastávajú v druhej polovici 12. stor. výstavbou nezahľbených obydľí, z počiatku s kamennou podmurovkou a neskôr charakteristických kamenných domov. Napríklad v objekte bývalej Academie Istropolitany boli odkryté základy domov z 12. stôr. (Vallašek 1973, 12-15), na Hlavnom námestí obydľia s nadzemnou konštrukciou a ohniskom (Čaplovič-Lesák 1993, 31). Podhradská osada s kostolom - rotundou sv. Mikuláša

Obr. 2. Nitra (pôdorys podľa V. Mencla). 1 – hrad (hradisko), 2 – Horné mesto, 3 – Dolné mesto.

z II. stor. (Vallašek 1991, 1992, Štefanovičová 1993, 322) postupne stráca charakter osady. Od poslednej tretiny 12. stor. je možné hovoriť už o „podhradnom meste“. V tomto období sa dotvárajú napríklad nové sídliskové „satelitné“ jednotky: osady sv. Vavrince a sv. Michala. Súbežne prebiehala tvorba prvých uličných línií v „podhradnom meste“, mesto získava v poslednej tretine 12. stor. administratívno-správny charakter dôležitého hospodárskeho asociálneho organizmu (Baxa-Ferus 1991, 12). Práve v predprivilegiálnom období sa uskutočnili rozhodujúce premeny, ktoré predchádzali zmenám už právneho charakteru. Je zrejmé, že nositeľmi týchto - najmä právnych zmien - sa popri domácej značne už vnútorne štruktúrovanej mestskej komunite stali nemeckí prisťahovalci - hostia. Impulzom k zmenám bolo aj tatarské pustošenie (1241-1242) a pretrvávajúce nebezpečenstvo návratu Tatárov do Karpatskej kotliny - Uhorska. Túto skutočnosť iste „využívali“ nielen pozývaní a prichádzajúci nemeckí hostia v požiadavkách právnych výsad, budovania kamenných, napríklad vežovitých domov a mestského opevnenia v priebehu druhej polovice 13. stor. K mestotvornému procesu Bratislavy, tak ako iných stredovekých uhorských miest prispela aj cirkev, najmä rehoľné rády. Aktivizujúcu úlohu zohral už spomínaný diaľkový a regionálny obchod, ktorý bol previazaný na dôležitú dunajskú cestu. Pre ďalší mestský vývoj Bratislavy v 14.-15. stor. mala však rozhodujúci význam skutočnosť, že mesto pre uhorskú korunu opäť získal Matúš Čák, bratislavský župan a palatín za Ondreja III. (Baxa-Ferus 1991, 27-28). Teda, rozhodujúcu úlohu zohrával prirodzený záujem uhorských kráľov mať možnosť ovládať tento strategicky dôležitý región.

Kým Bratislava sa postupne pretvárala vo vyspelé stredoveké kráľovské mesto, čo dokazujú aj archeologické poznatky a nálezy, Nitra (obr. 2), ktorá taktiež patrila k mestám staršieho typu, mala rozdielny stredoveký vývoj. Treba pripomenúť, že nielen v tradícii sa uchovávali prvky mocensko-správneho a cirkevného veľkomoravského centra, a to nesporne počnúc už vývojom v priebehu 10. stor. Nitra od konca 10. stor. bola sídlom sídelného vojvodstva, neskôr kráľovskej župy a od 12. stor. obnoveného biskupstva. Najnovšie výsledky archeologického výskumu realizované P. Bednárom z Archeologického ústavu SAV v Nitre (Bednár-Staník 1993), dokazujú významné postavenie polohy hradného vrchu (včasnostredovekého hradiska a hradu) vo vývoji sídliskovej štruktúry od čias veľkomoravského hradského mesta do obdobia vzniku výsadného kráľovského a neskôr biskupského mesta. Výhodná geografická poloha spolu s obchodnými cestnými ťahmi - napriek tomu, že hlavná trasa diaľkovej cesty z Uhorska na Moravu a do Čiech už od 11. stor. nešla cez Nitru, ale od Nyárhídu (neďaleko Nových Zámkov) smerovala na severozápad k Šintave, kde prechádzala cez Váh (Marsina 1977, 31) - vytvárala predpoklady pre pravidelné kovanie trhov. Podľa R. Marsinu (1977, 31-32) postavenie Nitry postupne strácalo v 12. stor. na významnosti, predovšetkým z politicko-štátneho hľadiska Uhorska. Napriek tomu patrila k dôležitým včasnostredovekým sídliskám mestského charakteru v rámci Uhorska a k najvýznamnejším na území „Slovenska“. V priebehu druhej polovice 12. stor. bola významným trhovým strediskom a kráľovskí hostia mohli sa usadzovať v nitrianskom podhradí. Z formálno-právneho hľadiska sa mestotvorný proces v privilegované mesto zavŕšil udelením mestských výsad listinou Belo IV. z 2. septembra 1248. V podstate staršiu existenciu rozptýleného a pod niekoľkými hľadiskami koncentrovaného osídlenia, predstavovali už od 9. stor. otvorené poľnohospodárske a remeselnícke osady. Prirodzené, systematické zahusťovanie v priebehu 11.-12. stor. vytváralo jeden z dôležitých predpokladov pre pokračujúci sídliskový proces aj v miestach neskoršieho stredovekého historického jadra. Na základe archeologického výskumu v posledných rokoch je možné jednoznačne pozorovať premenu včasnostredovekého hradiska na hrad, s neskorším opevneným podhradím tzv. Horným mestom, ku ktorému v rámci lokálneho mestotvorného procesu patrilo aj samotné mesto - Dolné mesto a otvorené i opevnené prilahlé osady. Horné a Dolné mesto delila nielen opevnená poloha, ale aj riečka Nitrička. Nesporne dôležitým reliktom významného včasnostredovekého postavenia Nitry, rozsiahlejšej zástavby mesta pred polovicou 13. stor. bola existencia štyroch farských kostolov, podchytených v súpise pápežských desiatkov

Obr. 3. Stredoveké osídlenie Košice a okolia v 11.-13. stor.

7. rokov 1332-1337. Najnovšie výsledky archeologického výskumu, rozpoznané jednoduché obydlia s hospodárskymi objektami v historickom jadre, tzv. Dolného mesta, na dnešnej Kupeckej ulici, dokazujú skutočnosť, že už v priebehu 14.-15. stor. sa redukuje význam tejto polohy v meste vo vzťahu k biskupskému hradu a k podhradiu - biskupskému tzv. Hornému mestu. Uvedený proces mal svoje korene vo vydaní privilégia Ladislava IV. z 13. mája 1288, ktorý daroval mesto nitrianskemu biskupstvu (Marsina 1977, 35-36). Premena Nitry z kráľovského na zemepanské mesto je zachytiteľná aj archeologickým výskumom a sledovaním urbanistického vývoja. Spomínaná nevýhodná poloha vo vzťahu k hlavným obchodným ťahom transregionálneho významu a najmä strata postavenia kráľovského mesta, napokon aj vojenské pustošenia na konci 13. a začiatku 14. stor. celkom prirodzene negatívne pôsobili na urbanistický vývoj stredovekej Nitry. Postavenie nitrianskeho hradu, jestvovanie cirkevných inštitúcií a historická tradícia nemohli však už výraznejšie ovplyvniť ďalší vývoj mesta, taký, aký poznáme v iných kráľovských stredovekých mestách, napr. v Bratislave, Trnave, Košiciach a v Levoči.

K najstarším a z hľadiska nadregionálneho obchodu k najvýznamnejším stredovekým mestám patrili Košice. Už v priebehu 11.-12. stor. sa zahusťuje sídlisková štruktúra regiónu stredohornádskej oblasti. V podstate nadväzovala na staršiu sídliskovú štruktúru z 9.-10. stor. Osídlenie sa postupne koncentruje aj severnejšie od administratívno-správneho centra Abaujvár v rámci komitátu Novum Castrum. V podstate celé toto územie počnúc 11. stor. až do druhej polovice 13. stor. tvorilo jadro Veľkého kráľovského komitátu „comitatus Novi Castri“ (Zudel 1984, 27). Z hľadiska archeologických poznatkov vývoj osídlenia v 10.-13. stor. (Čaplovič 1991, 73-77) dokumentuje význam tohto územia aj v súvislosti so záujmami kráľovskej moci. Vytváralo sa tak hospodárske zázemie pre vznik a rozvoj strediskovej trhovej osady, ako počiatkov formujúceho sa stredovekého „predkolonizačného“ miesta. Iste tento proces urýchlňovali aj obchodné cestné ťahy. Magna via (Veľká Cesta) viedla z juhu od Sene po pravej strane Hornádu, pričom neďaleko Krásnej - opevneného strážneho miesta - prechádzala brodom na ľavú stranu Hornádu, pokračovala povodím Torysy ku Castrum Salis (Soľnému Hradu) na Šariš a ďalej na sever. Druhá, pravdepodobne mladšia, viedla v prepojenosti na existujúce trhové miesto Cermel'ským údolím povedľa Hradovej na Spiš. Obe nesporne patrili k mestotvorným činiteľom. Kým prvá mala tradičný nadregionálny význam, druhá len regionálny, ktorý neskôr formovaním mesta Košíc narastal. Je nesporné, že trasy obchodnej cesty na Spiš, podobne ako cesty na západ do Jasová k premonstrátskému prepoštvu sv. Jána Krstiteľa mali za cieľ spojiť centrálnu oblasť Uhorska s bohatými zdrojmi nerastných surovín v Slovenskom rudohorí a na Spiši. Práve v tomto priestore „križovatiek“ stredovekých obchodných cestných ťahov prirodzene nadobúdala - ešte pred rokom 1230 - trhová osada Košice svoje nadregionálne postavenie (Halaga 1967, 7).

Je teda nesporné, že Košice boli k roku 1230 vyvinutou osadou s vlastným kostolom, teda ešte pred príchodom hostí do Košíc okolo roku 1248 (Marsina 1985, 89). Pri farskom kostole sa spomína „hospital chudobných“, ktorý sa najpravdepodobnejšie nachádzal pri kostole sv. Alžbety. Doteraz však nebol archeologicky potvrdený v súvislosti aj s neuskutočneným archeologickým výskumom v priebehu pokračujúcej rekonštrukcie sakrálného objektu Dómu sv. Alžbety. M. Slivka (1987, 397), na základe písomných prameňov dokazuje, že v Košiciach existovali v rozhodujúcom mestotvornom 13. stor. až dva špitále. Popri už spomínanom, pri kostole sv. Alžbety, aj špitál sv. Ducha, ktorý mal stáť na vtedajšom predmestí. Oba mali byť pod správou johanilov. Napokon, tak ako v iných stredovekých predmestských a mestských sídliskových štruktúrach v Uhorsku, aj v Košiciach do formotvorného procesu vstupujú nemeckí hostia oveľa skôr, ako je to podchytené v zachovalých prameňoch. Ich postupné prenikanie - príchod na naše územie je zrejmé už od druhej polovice 12. stor. a najmä na počiatku 13. stor. za panovania Ondreja III. (1205-1235).

V 12. a v prvej polovici 13. stor. sa v blízkosti trhového miesta Košice (obr. 3) nachádzali otvorené sídliská agrárneho charakteru: Libona-Lebeň-Lubina, villa Misloa-

Myslava a terra Gurbuch-Hrabovec (v súčasnosti zakonzervovaný v názve Girbes). Patrila k nim aj osada Čermel', odkiaľ pochádzajú archeologické nálezy stredovekej keramiky datovanej do 12.-13. stor. Práve do tohto priestoru vymedzeného majetkami týchto sídlisk, Hornádom a výbežkami pohoria - Hradovou, môžeme umiestniť spomínanú trhovú osadu Košice (Čaplovič 1991,79). Problematická ostáva presná lokalizácia miesta Superior Cassa (Vyšných Košíc). V literatúre je hypoteticky spájaná so severovýchodnou terasou pod „Hradovou“ (Čaplovič 1990, 92). Tieto indicie môže potvrdiť len archeologický výskum v polohe a v okolí polohy „Hradová“ nad Košicami.

Najnovšie výsledky archeologického a architektonického výskumu nepotvrdzujú závery O. R. Halagu (1989b, 491) o vzniku mesta, jeho genézy z dvoch osád, teda „tradičnej“ z obce starousadlíkov a z obce „nemeckých“ cudzích kolonistov, ktoré sa v priebehu druhej polovice 13. stor. v rámci urbanistických a architektonických zámerov spojili s cieľom stavebne vytvoriť okolo roku 1270 mesto, aj s vybudovaním stredovekého opevnenia. Teóriu „dvojitých Košíc“ (Halaga 1989b) podrobil odbornej kritike na základe detailného štúdia prvej etapy stavebného vývoja mesta z obdobia druhej polovice 13. a prvej polovice 14. stor. J. Duchoň (1991). Domnievame sa, že tvárnenie pôdorysnej podoby mesta a jeho rozlohy bolo determinované danými geografickými mikroregionálnymi možnosťami - predovšetkým určenými terasou v povodí Hornádu a Čermel'ského potoka, avšak celkom prirodzene aj záujmami kráľa.

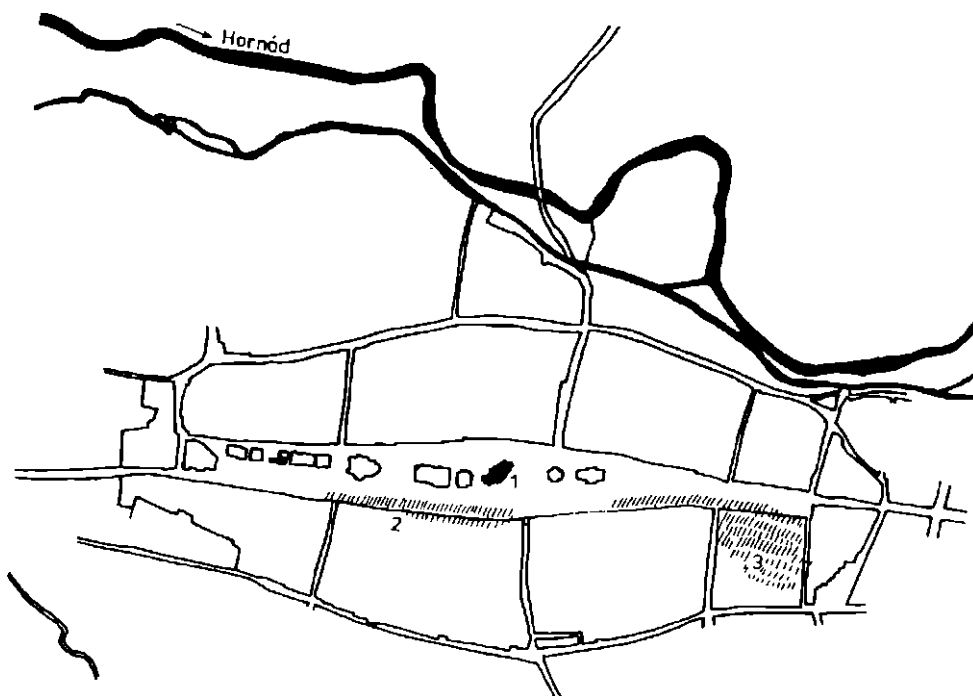
Doterajším archeologickým výskumom (Čaplovič-Mačala 1987, 1988,41) sa nám nepodarilo zachytiť najstaršiu etapu kláštora dominikánov, najmä v súvislosti s ich historicky uvažovaným príchodom do mesta už v 13. stor. (Marsina 1985, 89). K počiatkom výstavby najstaršieho stredovekého mestského organizmu druhej polovice 13. stor. radíme odkrytú podmurovku obydlia v priestoroch zástavby - parcelácie Hlavnej ulice, konkrétne zo 70.-80. rokov 13. stor. (Čaplovič 1990, 93-94). Pre počiatky mesta je dôležité aj datovanie a lokalizovanie Slovenskej ulice, ktorá sa v písomných prameňoch, v najstaršom protokole mesta Košíc z rokov 1394-1406, uvádza ako „platea Sclavorum“ (Halaga 1967, 24). Spája sa s pokračovaním od Maľovanej ulice (dnes Univerzitnej ul.) smerom k Vyšnej bráne, teda s priesečníkom s terajšou Kováčskou ulicou (Varsik 1980, 153). K hlbšiemu poznaniu najstaršieho vývoja mesta by iste prispel archeologický výskum v priestoroch vymedzených Hlavnou, Maľovanou (Univerzitnou) a Kováčskou ulicou. Získané archeologické nálezy (Čaplovič-Gašaj-Olexa 1978, 63) na nároží kostola premonštrátov, na styku Hlavnej a Maľovanej ulice, ktoré sú datované do druhej polovice 13. stor. až začiatku 14. stor., tieto naše názory umocňujú. Pravdepodobne sa viažu ku kráľovskému domu „domus regia“ (Halaga 1989a, 152), ktorý sa nachádzal v týchto priestoroch pred výstavbou kostola premonštrátov, v blízkosti staršej osady - obce starousadlíkov z druhej polovice 13. stor., ktorá je spájaná s mladšou Slovenskou ulicou (Halaga 1989b, 491), konkrétne na priesečníku Maľovanej a Kováčskej ulice.

Košice boli nesporne už v priebehu 12. stor. trhovým miestom s pravidelnými týždňovými trhmi. V tomto období ešte nemali podľa typológie spracovanej R. Marsinom (1986, 122, pozn. 43) zvýhodnené „právne“ postavenie, ale bol pre nich charakteristický najnižší stupeň „mestskej obce“. Na prelome 12.-13. stor. sa tvorili zárodkové formy mesta nového typu. Výsledky doterajších terénnych pozorovaní nevelkých archeologických výskumov skôr poukazujú, že vznikalo kontaktným spôsobom, vo vzájomných vzťahoch okolitých sídlisk k centrálne dotvorenému trhovému miestu, nesporne už nadregionálneho charakteru so stabilnou podporou kráľa a nie tradične uplatňovaním modelového zlúčenia priamo na mieste dvoch osád: starousadlíkov a kolonistov (Halaga 1989b, 491 a n.).

Genéza baníckych kráľovských miest mala iste aj svoje špecifiká avšak ich vývoj vyplýval z historických, geografických daností a prirodzene najmä z cieľov získavania - ťažby nerastných surovín, farebných a drahých kovov. Výsledky archeologického výskumu v týchto mestách zhrnul A. Vallašek (1984) a J. Labuda (1990) a z hľadiska historického poznania, predovšetkým P. Ratkoš (1974). Archeologické terénne bádanie rozsiahlej-

šieho charakteru sa uskutočnilo v šiestich mestách a mestečkách, predovšetkým však v Banskej Štiavnici (Labuda 1985, 1994, 86-95, Polia 1958, Tóthová 1985, 1990) a v Spišskej Novej Vsi (Javorský 1981b, 111-117) s cieľom hlbšie poznať problematiku ich počiatkov a najstaršieho vývoja.

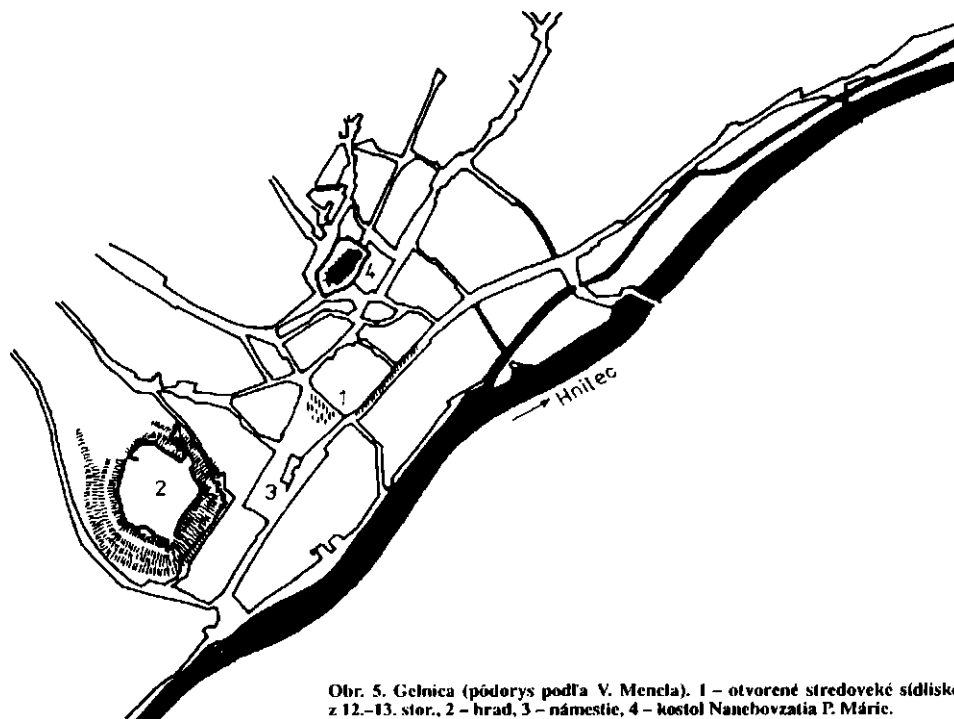
V súčasnosti je nesporné, že do formotvorného procesu baníckych stredovekých miest významne vstúpili nemeckí hostia - kolonisti ešte v druhej polovici a najmä na konci 12. stor. z Tirolská a Steierska a v tzv. druhej vlne po tatárskom vpáde (po r. 1241-1242), predovšetkým zo saského prostredia (Labuda 1994, 111-112). Popritom dôležitú úlohu zohrávalo domáce obyvateľstvo žijúce v otvorených osadách, ktoré zabezpečovali v okruhu formujúcich sa miest zdroje obživy k základnej existencii. V podstate v týchto miestach môžeme sledovať osídlenie, ktoré malo charakter tak banskej, ako aj poľnohospodárskej kolonizácie a to vo vzájomnej už spomínanej, doslovne existenčnej potrebe. Pri počiatkoch slobodného kráľovského banského mesta, konkrétne Banskej Štiavnice, zohrávali kráľ a jeho kráľovský miestodržiteľ, ako aj cirkevné inštitúcie aktívnu úlohu. Z archeologického hľadiska, využíjúc výsledky vlastného bádania v komparácii s písomnými prameňmi, najvýstižnejšie zobrazil genézu vývoja Banskej Štiavnice J. Labuda (1985, 1994, 86-95). Pôvodné osady prospektorov - baníkov nemali predurčený urbanizmus a ich zástavbu podmieňovala napríklad ruda v povrchových partiách a výstavba niektorých výrobných objektov. Z niektorých osád sa vyvinuli banské mestá, napr. Banská Štiavnica, Kremnica, Gelnica a Smolník. Vznikali buď v jadrách stredoslovenského - štiavnicko-kremnického (dolnouhorského) a východoslovenského - spišsko-gemerského (hornouhorského) banského regiónu, alebo na ich okraji, ako napr. Banská Bystrica, Krupina a Spišská Nová Ves. Tieto mestá, keďže sa nachádzali na križovatkách dôležitých obchodných ciest sa postupne transformovali na mestá obchodno-remeselného charakteru (Labuda 1994, 40).

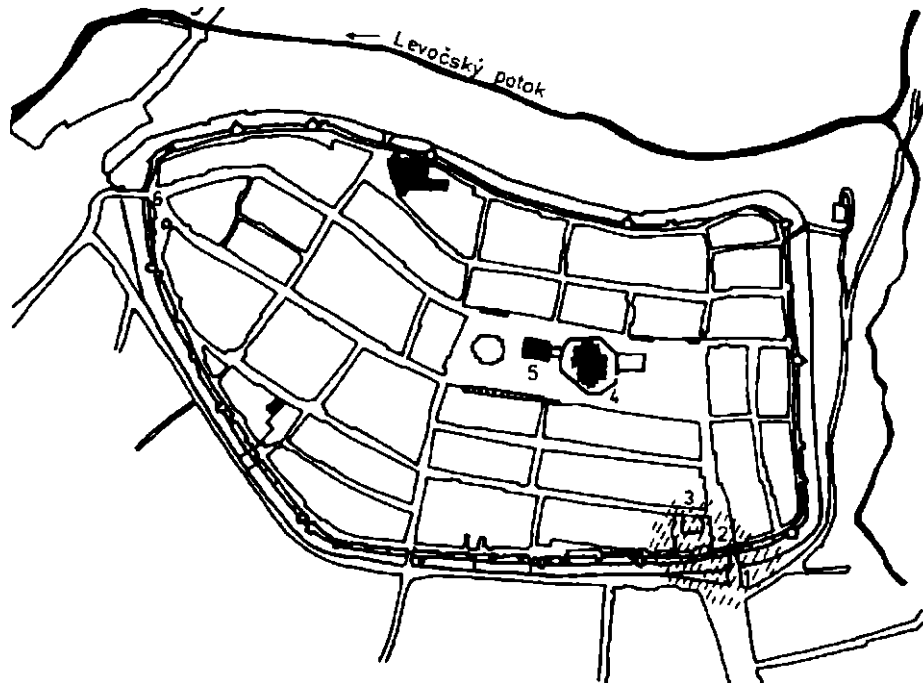
Ohr. 4. Spišská Nová Ves (pódorys podľa V. Mencla). 1 - kostol Nanebovzatia P. Márie, 2 - lokalizované stredoveké otvorené sídlisko (8.-9./10. ston; 12—13. stor.), 3 - stredoveké otvorené sídlisko - osada Iglov? (9.-12. a 13. stor.).

Na základe archeologického výskumu v Banskej Štiavnici môžeme hovoriť o pretvárani banickej osady alebo viacerých osád v mesto od druhej polovice 12. stor. Už koncom 12. stor. mala táto oblasť dokázateľný veľký hospodársky význam. Nesporne však v druhom desaťročí 13. stor., ako upozornil R. Marsina (1985, 88, pozn. 14), kedy príjmy uhorského kráľa v roku 1217 z výnosu baní dosahovali alebo prevyšovali 300 hrivien striebra a v prvej tretine 13. stor. tu už existovala rozsiahlejšia sídlisková aglomerácia mestského charakteru s dominikánskym a farským kostolom. Vývoj Starého mesta (Glanzenbergu) v priebehu 12.-13. stor. vo vzťahu k formujúcemu sa „dolnému“ slobodnému kráľovskému banskému mestu spracoval J. Labuda (1994, 86-89). Vzťah „starého“ a „nového“ mesta modelovo pripomína vývoj na Spiši, podchytený vzťahom tzv. Starej Levoče a „nového“ opevneného stredovekého kráľovského mesta. Kým v Banskej Štiavnici vývoj v oboch polohách paralelne pokračoval do neskorého stredoveku, v Levoči staršia poloha postupne zaniká a mestské osídlenie sa koncentruje za hradbami stredovekého mesta. S obsiahlejšou genézou mesta Banskej Štiavnice-osídlenia a konceptom urbanistického vývoja sa v štúdií v tomto zborníku zaoberá M. Hanuliak. Opiera sa predovšetkým o výsledky archeologického výskumu dominikánskeho kláštora. Otázkou však tu ostáva - podobne ako u Košíc - splynutie viacerých sídlisk v kvalitatívne novú sídelnú jednotku a to vo vzťahu k farskému kostolu s patrociníom P. Márie zo začiatku 13. stor. a dominikánskeму kostolu s patrociníom sv. Mikuláša datovaného do 30. rokov 13. stor. Š. Tóthová (1985, 128-130) na základe dlhodobjšieho archeologického výskumu v historickom jadre mesta dospela k názoru, že Banská Štiavnica bola v polovici 13. stor. rozvinutým banským mestom a údolie medzi Starým mestom (Glanzenbergom) a Starým zámkom (Paradajzom) sa stalo najvhodnejším miestom pre výstavbu reprezentatívneho Trojičného námestia.

V intraviláne Spišskej Novej Vsi (obr. 4) odkryl F. Javorský (1981b, 111-117) sídlisko datované do 12.-13. stor., ako aj staršie veľkomoravské a veľkomoravské osídlenie. Práve na základe vzťahu týchto objektov, ktoré najpravdepodobnejšie patrili k obydliam kolonistov, t.j. osade spišských Sasov, v písomných prameňoch v roku 1268 uvádzanej

Obr. 5. Gelnica (pódorys podľa V. Mencla). 1 – otvorené stredoveké sídlisko z 12.-13. stor., 2 – hrad, 3 – námestie, 4 – kostol Nanebovzatia P. Márie.

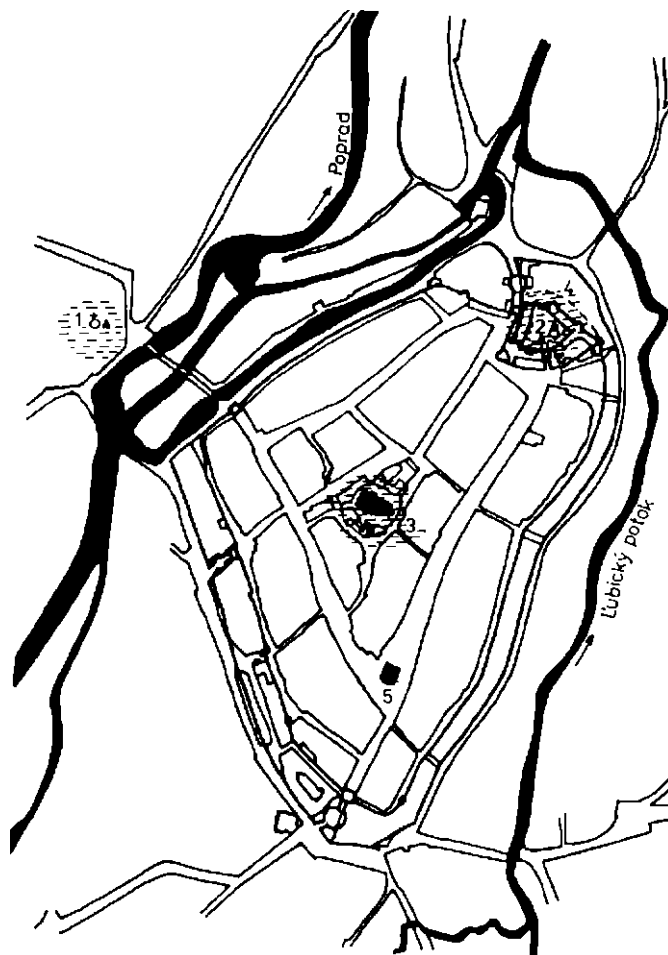

Obr. 6. Levoča (pôdorys podľa V. Mencla). 1 - otvorené stredoveké sídlisko - osada Kacvinkel (13. stor.), 2 - Horná brána-Košická, 3 - zaniknutý kostol sv. Ducha?, 4 - kostol sv. Jakuba, 5 - radnica, 6 - Dolná brána.

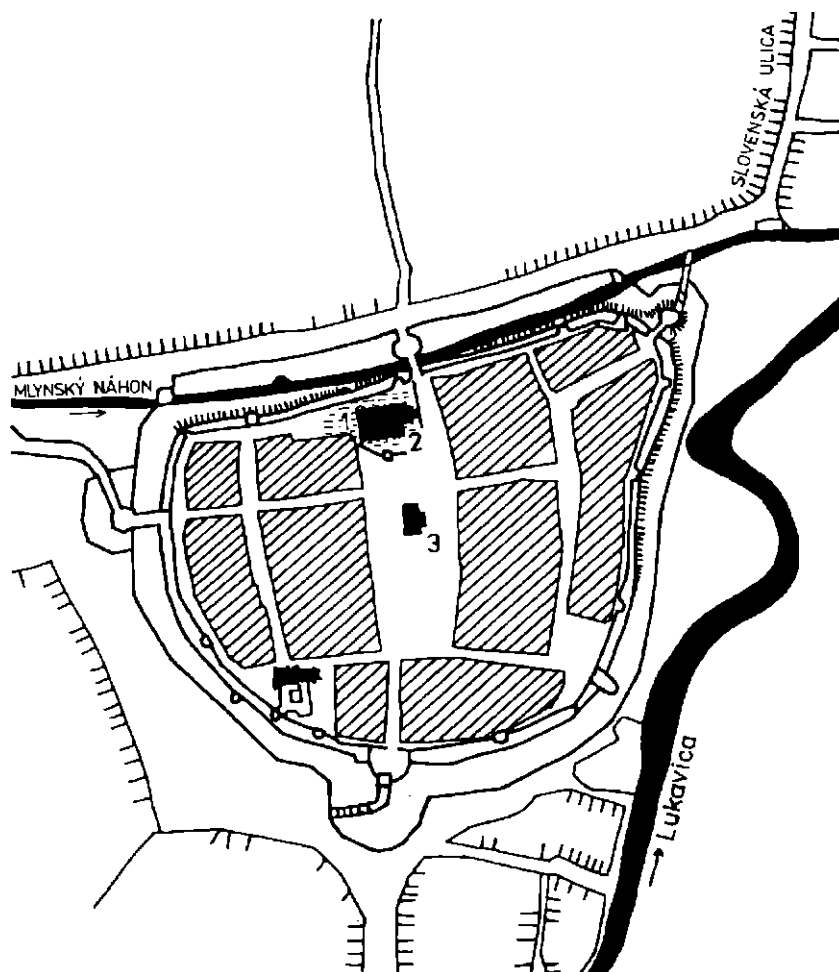
pod názvom „Nova villa“ (Marsina 1968, 22-23) ako aj k osade starousadlíkov zakonzer-
vovanej v názve Iglov a k mladšiemu opevneniu zo 14. stor. sa hľadá kľúč k hlbšiemu po-
znaniu genézy tohto stredovekého banického a neskôr obchodno-remeselníckeho mesta.
Pre štúdium tohto konkrétneho mestotvorného procesu sú dôležité získané poznatky, že
v priebehu 12.-13. stor. neprichádzalo do úvahy ešte ulicové usporiadanie domov. Je však
potrebné uvažovať, že na staršie osídlenie v otvorenej osade nadväzovalo v tomto prostredí
- v užšom slova zmysle - mladšie osídlenie z 12.-13. stor. s výraznými impulzmi prichádz-
ajúcich hostí, kolonistov. Teda Spišská Nová Ves vznikla ako osada spišských Sasov ešte
pred rokom 1268, nie však bezprostredne v blízkosti (Marsina 1968, 27), ale priamo na
mieste staršej osady s určitými právnymi výsadami. Výsadná osada sa postupne formovala
v stredoveké mesto, počnúc 14. slor. aj s budovaním opevnenia. Druhá polovica 13. stor.
bola už obdobím, keď v zložitých podmienkach za prispenia domáceho obyvateľstva a ko-
lonistov „hostí“ sa časť obcí - otvorených osád a trhových miest stala - aj na Spiši - kryšta-
lizačnými jadrami kvalitatívne nových sídiel, ktoré postupne nadobúdali charakter stredo-
vekých miest (Halaga 1964, 71, Varsik 1972, 206, Marsina 1973, 337-367). Na základe
archeologických poznatkov je v súčasnosti nesporné, že na Spiši neboli mestá budované na
„zelenej lúke“. Môžeme sledovať lokačný posun sídlisk, ich scelovanie a premenu. Archeo-
logickými poznatkami je veľmi ťažko rozpoznať typologické znaky v zachovalých častiach
zahĺbených alebo povrchových obydlí, tak pre sídla „hostí“, ako aj domáceho obyvateľstva.
Neprejavilo sa to všeobecne v dispozičnom riešení domov v rámci mestotvorného procesu
napr. v osade Nova villa v katastri Spišskej Novej Vsi, ale aj v Gelnici, Levoči a v Kežmar-
ku. V Gelnici (obr. 5) boli pod hradom a na ľavobrežnej terase Hnilca v polohe Slovenská
ulica odkryté položomnice z 13. stor. a na Baníckom námestí z prvej pol. 13. stor. (Javor-
ský 1983, 104-105). V roku 1276 Ladislav IV. potvrdil Gelnici mestské výsady získané od
Bela IV. a Štefana V. Potvrdeniu mestského a banského práva predchádzala existencia slo-

venskej banickej osady a viacerých osád v okolí. Nemeckí hostia - kolonisti prichádzajú do tohto prostredia až v tzv. druhej vlne po tatárskom vpáde. V areáli banického mestečka od roku 1288 pôsobili aj dominikáni (Ralkoš 1974). Výsledky doterajšieho archeologického výskumu aj tu dokazujú intenzívny predmestský a predprivilegiálny vývoj. V spojitosti s výstavbou pôvodného kráľovského hradu prichádza najneskôr v 14. stor. k urbanistickej zástavbe námestia a budovaniu ulicového systému tohto nevelikého mestečka.

Zaujímavá bola aj genéza vývoja stredovekých miest Levoče, Kežmarku, Bardejova a Skalice. Mala viacero všeobecne platných vývojových zákonitostí, ale aj zvláštností, ktoré môžeme rozpoznať predovšetkým vďaka archeologickému výskumu. Levoča, ako najvýznamnejšie stredoveké kráľovské mesto na Spiši, mala špecifický vývoj. Starším sídliskom bola Stará Levoča, lokalizovaná v polohe Vojenské cvičisko (Javorský 1980, 124—127, 198 la), ktoré rešpektovalo tzv. Uhorskú cestu (Javorský 1983, 106). Stredoveká slovanská - slovienska osada lokalizovaná do tejto polohy so zaniknutým kostolom sv. Mikuláša, mohla súbežne existovať s osadou spišských Sasov, ktorých príchod predpokladáme v období panovania Gejzu II. (Marsina 1985, 88), teda okolo polovice 12. stor. Veľkým problémom je lokalizovanie sídliska nemeckých kolonistov „hostí“. Najstaršie nálezy z polohy neskôr opevneného „nového“ mesta (obr. 6) sú datované do 13. stor. (Javorský 1983, 106).

Obr. 7. Kežmarok (pôdorys podľa V. Mencla). 1 - osada a kostol sv. Michala, 2 - kostol sv. Alžbety a osada kolonistov „villa Saxonum“, 3 - kostol sv. Kríža a trhovú miesto - „Starý trh“ (Alte Markt), 4 - hrad, 5 - radnica.

Obr. 8. Bardejov (pôdorys podľa V. Mecnla). 1 - priestor archeologického výskumu - hospodársky dvor cisterciolov (grangia)? a mladšie solitéry profánnej architektúry, 2 - kostol sv. Egídia, 3 - radnica.

Takto bolo rozpoznané stredoveké sídlisko - osada Kacvinkel, ktorej stred bol približne lokalizovaný na úrovni Košickej brány v okolí zaniknutého kostola sv. Ducha. F. Javorský (1982, 118) situuje do tohto priestoru, kde sa nachádza tzv. nový kláštor minoritov pri Košickej bráne v severovýchodnej časti mesta, starší stredoveký, zaniknutý mestský špitál a kostol sv. Ducha. Práve tento kostol mal byť - na základe neoverených údajov - vybudovaný v roku 1045 (Suchý 1974, 41). Podľa výsledkov archeologického bádania, časť osady Kacvinkel zanikla pri výstavbe mestského stredovekého opevnenia na rozhraní 13.-14. stor. (Javorský 1983, 106) a v podstate splynula, bola prevrstvená urbanizmom stredovekého mesta. Je zrejmé, že opevnené stredoveké mesto a otvorené sídlisko v polohe Vojenské cvičisko existovali súbežne ešte v 14. stor.

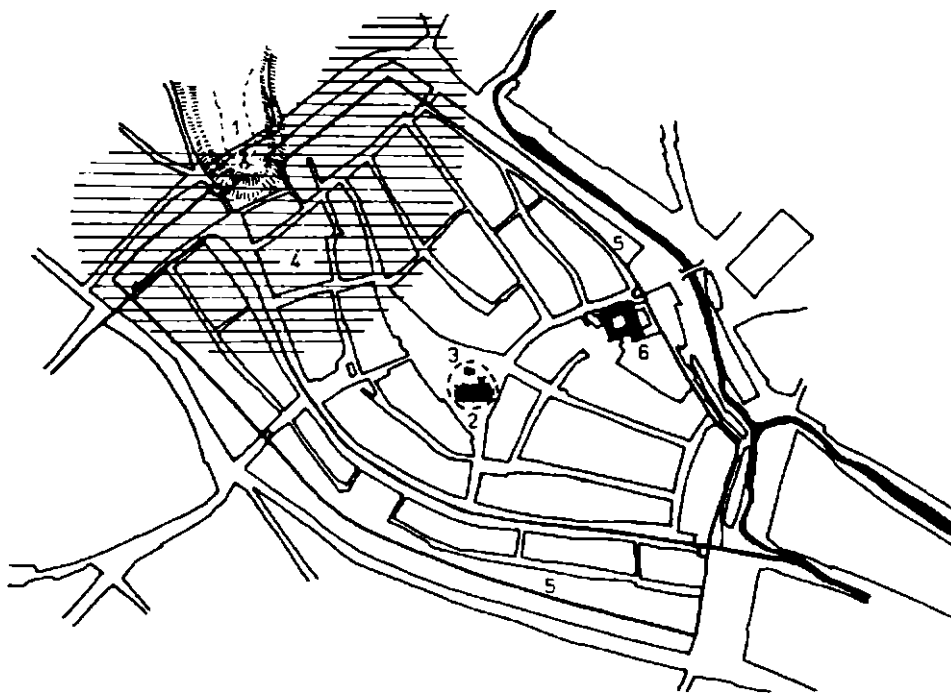
Mesto Kežmarok (obr. 7) malo svoje počiatky v genéze troch pôvodných osád: osady sv. Michal s obyvateľmi - strážcami na dôležitej ceste na sever povodím Popradu do Poľska, dominantnej osady na území terajšieho starého Kežmarku, v rámci ktorej ešte pred príchodom kolonistov - hostí bolo trhovisko - trhovisko Starý trh (Alte Markt) a novej osady kolonistov „villa Saxonum“, ktorá sa nachádzala na teritóriu, kde neskôr stál hrad (Polia 1971, 124 a n.). Výsledky archeologického výskumu dokázali, že v rámci urbanis-

tickej štruktúry stredovekého mesta v priebehu 13. stor. koexistovali tri sakrálne objekty: farské kostoly sv. Michala, sv. Alžbety a sv. Kríža (Slivka 1989, 181-182). Doterajšie výsledky archeologického výskumu (Polia 1971, Javorský-Slivka 1988, Slivka 1989) a historického poznania (Ratkoš 1965) dokazujú, že tieto tri osady splynuli v jednu stredovekú mestskú aglomeráciu. Predchádzalo jej najmä trhové miesto na pravobrežnej terase Popradu. **Ziar**, priestor v okolí farského kostola sv. Kríža nebol podrobený archeologickému výskumu, ktorý by iste priniesol ďalšie, možno rozhodujúce poznatky pre lokovanie mesta Kežmarok. Na význam cirkevných inštitúcií - podobne ako u iných stredovekých miest - poukázal M. Slivka (1987, 1991) a tento proces dokumentuje i na mestotvornom vývoji Kežmarku (Slivka 1989, 186-188), najmä v podieli johanitov. Domnievame sa však, že genézu mesta Kežmarok môžeme zreteľne sledovať v spomínanej koncentrácii sídlisk ešte v predprivilegiálnom období, teda pred rokom 1269, odkedy mesto poznáme pod názvom „Kesmarkt“ (trhovisko syrov). Tento sídliskový proces - premena sídliskovej štruktúry vo vyššiu kvalitu - s výrazným podielom cirkevných inštitúcií má svoje podoby vo vývoji napr. Kežmarku a Košíc a teoreticky, modelové bez zásadných archeologických poznatkov aj vo vzťahu k Trnave (Slivka 1989, 188), avšak nie je ho možné doslovne analogicky spájať s mestotvorným procesom napr. Bratislavy. Prirodzene naše porovnávanie bude ovplyvnené zvolenou metodikou a použitých porovnávacích kritérií v jednom prípade zhodných a v druhom prípade rozdielnych.

V podstate k novým poznatkom sa dospelo v poslednom období pri výskume historického jadra Bardejova (Čaplovič 1984, Čaplovič-Javorský-Mačala 1990) a tonajmä v súvislosti s možnosťou komplexnejšieho poznania „predmestského“ a predprivilegiálneho charakteru sídliska, ako aj počiatkov formovania urbanizmu historického jadra mesta (obr. 8). Dovtedajšie výsledky archeologického bádania neumožňovali vypracovať uspokojivejšiu interpretáciu rekonštrukcie sídliskového vývoja tohto mesta v 12.-13. stor. Uvádza sa, že staršie otvorené slovienske (slovanské) sídlisko je v polohe Slovenskej ulice, na terase potoka Lukavica, v podstate mimo neskoršie budované historické jadro mesta. Výsledky sledovania stavebných prác v priebehu výstavby sídliska v tejto časti mesta boli však negatívne. Teda tradične užívaný „historický“ model v štruktúre osídlenia používaný pri lokovaní stredovekého mesta opäť neuspel. Archeologický výskum v historickom jadre, v parku západne od kostola sv. Egídia (Čaplovič-Javorský-Mačala 1990) priniesol nové poznatky k najstaršiemu stredovekému osídleniu tejto polohy a domnievame sa, že aj k počiatkom stredovekého mesta. Zánik zahĺbených objektov je spojený s výstavbou prvých objektov - solitérov profánnej architektúry, najneskôr v druhej pol. 13. a na počiatku 14. stor. „Vežovitý dom“ narušil starší sídliskový horizont a ďalšie objekty zachytené v základoch domov a v pivničných priestoroch, svojou orientáciou a polohou nezapadali do urbanistickej koncepcie tvorby stredovekého námestia. V priebehu výskumu sa zistili pôdorysné typy meštianskych domov s rôznymi prístavbami a úpravami. V rámci tvorby najstaršieho stavebného historického jadra, najmladšie pivničné priestory domov boli už situované na úzke gotické parcely a sú evidentne podchytené aj na vedute mesta z 18. stor. Domnievame sa, že najstaršie objekty zachytené západne od farského kostola sv. Egídia môžeme spájať s hospodárskym dvorom - grangiou cistercitov z kláštora v Koprzywnici, na existenciu ktorej poukázal M. Slivka (1990, 103). Zriadenie grangie cistercitov môžeme predpokladať už v prvej polovici 13. stor. a to na majetku kráľa. Avšak pôsobenie cistercitov bolo krátke, pretože už v druhej polovici 13. stor. bol Bardejov opäť majetkom uhorského kráľa, pričom plnoprávnym mestom sa stal až v roku 1376, teda za panovania Ľudovíta I., kedy dostal práva, aké mali v oblasti správy mesta košickí a budínski mešťania (Uličný 1969, 24, 29). Je nesporné, že Bardejov mal nesmierné dlhé predprivilegiálne obdobie s mestským charakterom, v ktorom dôležitú úlohu zohrával aj krátky, ale pre jeho vývoj významný „pobyt“ cistercitov. Jeho dôležitosť narastala aj v súvislosti so stabilizovaním poľsko-uhorskej hranice a dôležitej obchodnej, transregionálnej cesty vedúcej povodím Tople do karpatských horských priemyslov na severe a úrodných nížin v Potisí na juhu.

V závere uvedieme charakteristický diskontinuálny model (obr. 9) na príklade „mladšieho“ stredovekého mesta Skalice, ktorý precízne spracoval A. Ruttkay (1983). Je nesporné, že jej predmestský vývoj je spojený predovšetkým s existenciou konfína, ktoré najmä v nestálych časoch v priebehu 10.-11. stor. malo výrazne zníženú hustotu osídlenia. Z katastra mesta chýbajú včasnostredoveké nálezy z 10.-11./12. stor. (Ruttkay 1983, 245). Až od prelomu 12.-13. stor., teda v istom stabilizujúcom období, zákonite dochádza k doosídľovaciemu procesu aj tohto regiónu. Dokazuje to aj listina za r. 1217 - metácia zeme Skalza (Marsina 1971, 174), ktorá spolu s donáciou, poukazuje na potrebu doosídľovať toto územie na česko-uhorskom hraničnom pomedzí. Zemepánske sídlo (Ruttkay 1983, 256, 258) malo zrejme funkciu aj pri obrane pohraničia a pod ním bola lokalizovaná „podhradská“ osada, ktorá však ku koncu 13. storočia zaznamenala výraznejší úpadok. Súčasťou tohto areálu, najmä „podhradskej“ osady bola rotunda sv. Juraja s cintorínom z 13.-14. stor. (Ruttkay 1983, 265). Význam tohto priestoru v uhorsko-českom pohraničí, na dôležitej obchodnej komunikácii vzrastal v 30. rokoch 14. stor. Slobodná dedina patrila kráľovi a získala právo trhu. Táto trhová osada nenadväzovala na staršiu podhradskú osadu. Na vretenovitú náves s gotickým farským kostolom a karnerom nadviazalo radiálne usporiadanie systému ulíc. Vývoj trhového mestečka vyústil v roku 1372 k udeleniu privilégii Ludovítom I., keď sa Skalica stala slobodným kráľovským mestom. Vybudovalo sa mestské opevnenie - kamenná hradba, trojuholníkovité námestie s farským kostolom sv. Michala archanjela. V podstate tento opevnený areál bol takmer identický s jadrom „slobodnej dediny“ z obdobia predlokačnej fázy a sčasti aj s priestorom podhradskej osady (Ruttkay 1983, 266). V tomto mestotvornom procese teda sledujeme istý priestorový posun.

Pri štúdiu vývoja stredovekých miest, najmä ich predmestského a predprivilegiálneho obdobia, výrazne pomohli výsledky archeologického prieskumu a výskumu, v podstate

Obr. 9. Skalica. Tonouraflecké vymedzenie jadra osídlenia, lokovaníe stredovekého mesta. 1 - areál feudálneho sídla a rotunda sv. Juraja, 2 - kostol sv. Michala archanjela, 3 - karner sv. Anny, 4 - približný rozsah podhradskej osady, 5 - mestské hradby, 6 - Františkánsky kláštor (podľa A. Kutkava 1983, s. 26, obr. 4).

poznatky o štrukturálnych zmenách v osídlení širšieho okolia, regiónu a o zmenách historickej krajiny. V mnohých prípadoch (Bratislava, Nitra, Košice, Banská Štiavnica, Spišská Nová Ves, Levoča, Kežmarok, Bardejov, Skalica) môžeme sledovať vývoj otvorených sídlisk, sídliskových komplexov v danom regióne, v konkrétnej previazanosti na vznik trhového miesta, miesta banických aktivít, zväčša priamych predchodcov vzniku stredovekých miest a mestečiek. Doterajšie publikované výsledky bádania dokazujú, že archeológovia sa nedržia roku privilégia ako výlučného ukazovateľa „mestskosti“ a absolútneho datovania, tak ako napísal R. Marsina (1985, 89). Práve naopak, terénne archeologické poznatky dovoľujú v plnom rozsahu potvrdiť tézu, že rok vydania privilégia je síce rokom udelenia výsad, ale nieje rokom intenzívnejšieho života v uhorských strediskách obchodu a hospodárskeho života pod feudálnymi hradmi, komitátnymi sídlami, v miestach križovatiek, alebo v blízkosti obchodných ciest. Vývoj predmestskej etapy v prevažnej miere kulminuje v prvej polovici 13. stor. Avšak mestotvorný proces mal svoje konkrétne špecifiká, zvláštnosti, ktoré je možné zachytiť len dôkladným archeologickým bádáním v úzkej súčinnosti s architektmi a historikmi umenia. Dôležitá je pri štúdiu dejín stredovekých miest cirkevná medievalistika, tak ako na jej význam poukázal M. Slivka (1987, 1991). Týka sa to najmä tzv. mendikantských mestských rádov - dominikánov, minoritov (františkánov), prípadne augustiánov a karmelitánov, ale aj vo vzťahu na iné cirkevné ustanovizne pôsobiace v stredovekom mestskom prostredí. Výrazne tento vplyv v mestotvornom procese sledujeme v tzv. druhej urbanistickej perióde (Slivka 1987, 398), teda v období, keď sa tieto predmestia „hostí“ - prevažne v 13. stor. - transformujú v skutočné mestské útvary a kedy strácajú svoj význam aj staršie domy rytierskych rádov. Na základe prezentovaných výsledkov výskumu, napr. kráľovských miest, sledujeme vo svojich špecifikách iný vývoj v Bratislave smerujúci k rozkvetu, v Nitre k regresu, v Košiciach k postupnej premene trhovej osady v druhé najvýznamnejšie stredoveké mesto v Uhorsku po Budíne a napokon aj v Levoči so zmenou polohy osídlenia vo vyspelý mestský organizmus. Mnohé poznatky dokazujú kontinuálny vývoj v Bratislave a v Nitre a diskontinuálny vývoj napríklad v Skalici. Príchod nemeckých kolonistov („hostí“) bol nesporne progresívnym impulzom do domáceho prostredia formujúcich sa uhorských miest. Rozsiahle výsady, ktoré kolonisti dostávali, ale aj prínos nových foriem hospodárenia, nových výrobných procesov s priamym vplyvom na rozvoj remeselnej výroby, baníctva, hutníctva, obchodu v previazanosti na tradičné skúsenosti a schopnosti ich prijímať u domáceho obyvateľstva, boli rozhodujúcim činiteľom hospodárskej prosperity v živote stredovekých miest. Kde sa to darilo, vývoj mesta prosperoval a kde nie, sledujeme po krátkom vzopätí ich príliš rýchlu retardáciu a zánik. Treba však poukázať aj na veľkú prispôboivosť nových osadníkov (Caplovič-Javorský 1990, 114). Nesporné však je, že početnejšia kolónia nemeckých hostí (Beňko 1974, 34), ak sa usadila v blízkosti trhovej osady, baníckej usadlosti, mala pozitívny vplyv, čo sa odrážalo vo vzájomnej recepcii, adaptácii ako aj transformácii. Prezentované výsledky archeologického výskumu dokazujú, že nieje možné zotrvať len pri tradičných modelovaných situáciách dokumentovania genézy stredovekých miest. Napokon v právnych predpisoch, ustanoveniach je zrejma podobnosť až zhodnosť v udeľovaných mestských výsadách, kým v sídliskovom, urbanistickom vývoji - v lokálnom i v teritoriálnom procese - sledujeme zvláštnosti, ba možno aj jedinečnosti, ktoré prirodzene vyplývajú z konkrétnych historických daností, sídliskovej štruktúry a geografického prostredia.

Literatúra

- BAXA, P. 1985: Genéza miest na Slovensku a ich topografia vo svetle archeologického výskumu. In: *Archaeologia historica (ďalej AH) 10*, Brno-Nitra, s. 93-103.
- BAXA, P.-FERUS, V. 1991: Bratislava mešťana Wocha (Katalóg expozície). Bratislava.
- BAXA, P.-FERUS, V. 1988: Mešťiansky dom v Bratislave v 2. pol. 13. stor. *Pamiatky a príroda Bratislavy 10*, s. 120-155.

- BAXA, P.-FERUS, V.-KLINČOKOVÁ, K. 1989: Neznáma veža Vodnej veže v Bratislave? In: AH 14. Brno-Praha, s. 161-169.
- BAXA, P.-FERUS, V.-MUSILOVÁ, M. 1987: K počiatkom kamennej meštianskej architektúry v Bratislave. Slovenská archeológia (ďalej SIA) 2, s. 419-442.
- BAXA, P.-LESÁK, B.-MUSILOVÁ, M.-MAKOVICKÁ, Z. 1991: Výskumy v štátnej mestskej pamiatkovej rezervácii Bratislava. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku (ďalej AVANS) v roku 1989, Nitra, 24-25.
- BEDNÁR, P.-STANÍK, I. 1993: Archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v r. 1988-1991. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, s. 127-141.
- BENKO, J. 1974: Prechod severospišských osád z dedinského emfytetického práva na mestské právo. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice, s. 33-43.
- ČAPLOVIČ, D. 1984: Výsledky výskumu v Mestskej pamiatkovej rezervácii v Bardejove. In: AVANS vr. 1983, s. 64-65.
- ČAPLOVIČ, D. 1990: Najnovšie poznatky o stredovekom vývoji mesta a života obyvateľov Košíc. In: AH 15. Brno, s. 87-98.
- ČAPLOVIČ, D. 1991: Sídliškový vývoj Košíc a okolia v 10.-13. stor. In: AH 16. Brno, s. 73-84.
- ČAPLOVIČ, D.-GAŠAJ, D.-OLEXA, L. 1978: Archeologické prieskumy na stavbách socializmu na východnom Slovensku. In: AVANS v r. 1977. Nitra, s. 62-70.
- ČAPLOVIČ, D.-JAVORSKÝ, F. 1990: Najnovšie poznatky o vývoji stredovekého dedinského domu na Spiši. In: Nové obzory 31. Prešov-Košice, s. 69-122.
- ČAPLOVIČ, D.-JAVORSKÝ, F.-MAČALA, P. 1987: Záchraný výskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Košiciach. In: AVANS v r. 1988, s. 50.
- ČAPLOVIČ, D.-LESÁK, B. 1992: Tretia etapa výskumu v Bratislave na Hlavnom námestí. In: AVANS vr. 1991, Nitra, s. 25-26.
- ČAPLOVIČ, D.-LESÁK, B. 1993: Štvrtá záverečná sezóna v Bratislave na Hlavnom námestí. In: AVANS vr. 1992, Nitra, s. 30-31.
- ČAPLOVIČ, D.-LESÁK, B.-MUSILOVÁ, M.-ŠEFČÁKOVÁ, A. 1992: Záchrané výskumy v štátnej mestskej pamiatkovej rezervácii Bratislava. In: AVANS v r. 1990, Nitra, s. 28-30.
- ČAPLOVIČ, D.-MAČALA, P. 1987: Zisťovací výskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Košiciach. In: AVANS v r. 1986. Nitra, s. 38.
- ČAPLOVIČ, D.-MAČALA, P. 1988: Záchraný výskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Košiciach. In: AVANS v r. 1987, Nitra, s. 41-42.
- DUCHONĚ, J. 1991: Úvahy o najstaršom územnom vývoji mesta Košíc. Historický časopis 39, č. 3, s. 294-315.
- HALAGA, O. R. 1967: Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Košice.
- HALAGA, O. R. 1989a: Košice pred lokalizáciou kolonistov. In: Historica Carpatica 20. Košice, s. 139-172.
- HALAGA, O. R. 1989b: „Dvojité Košice“ a ich opevnenie. Historický časopis 37, 489-514.
- JAVORSKÝ, F. 1980: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície AÚ SAV na Spiši. In: AVANS v r. 1978. Nitra, s. 123-131.
- JAVORSKÝ, F. 1981a: Záchraný výskum románskeho kostola pri Levoči. In: Študijné zvesti AÚ SAV (ďalej ŠZ AÚ SAV) 19, s. 97-112.
- JAVORSKÝ, F. 1981b: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš AÚ SAV. In: AVANS v r. 1980. Nitra, s. 108-126.
- JAVORSKÝ, F. 1983: Výskumy a prieskumy Vysk. exp. Spiš AÚ SAV. In: AVANS v r. 1982. Nitra, s. 99-124.
- JAVORSKÝ, F. 1982: Prieskumy Výskumnej exp. Spiš. In: AVANS v r. 1981. Nitra, s. 110-134.
- JAVORSKÝ, F.-SLIVKA, M. 1988: Výsledky záchraného výskumu v Kežmarku. In: AVANS v r. 1987. Nitra, s. 122-123.
- KLINČOKOVÁ, K.-FERUS, V. 1986: Čiastková správa o stavebnohistorickom vývoji Vodnej veže a predbežné výsledky komplexného pamiatkárského výskumu. (Pracovné rokovanie o výskumoch.) MSPSOP Bratislava (21.-22. 10. 1986), s. 1-34.
- KRUPPE, J.-GAJEWSKA-KRUPPE, M. 1994: Archeológia pužnego šredniowiecza w Polsce (stan i problematyka badań). Konferencia: Evolucija rozvítku slovjnnskich gradiv VIII-XIV st. u peredgiri Karpat i Tatr. Lvov, v tlači.
- KUČERA, M. 1978: Genéza miest na Slovensku. In: AH 3, Nitra-Brno, s. 147-164.
- LABUDA, J. 1985: Archeologické výskumy na Starom meste a problematika najstaršieho osídlenia Banskej Štiavnice. In: Zborník Slovenského banského múzea 12. Martin, s. 29-45.
- LABUDA, J. 1990: K problematike osídlenia banských miest na Slovensku. Historický časopis 38. Bratislava, s. 391-397.
- LABUDA, J. 1994: Montánna archeológia na Slovensku (Príspevok k dejinám stredoveku). Kandidátska dizertácia, Nitra.
- LESÁK, B.-MINÁRIKOVÁ, M. 1993: Záchrané výskumy v štátnej mestskej pamiatkovej rezervácii Bratislava. In: AVANS v r. 1992, s. 80-81.
- MARSINA, R. 1968: K počiatkom Spišskej Novej Vsi. In: Spišská Nová Ves - Zborník príspevkov k de-

- jinam a výstavbe mesta. Spišská Nová Ves, s. 23-27.
- MARSINA, R. 1971: *Codex diplomaticus et epustolaris Slovaciae*. I. Bratislava.
- MARSINA, R. 1973: k vývoju miest na Slovensku do začiatku 15. stor. *Historický časopis* 21, č. 3, s. 337-367.
- MARSINA, R. 1977: Nitra vo včasnóm a vrcholnom stredoveku. In: *Nitra. Obzor Bratislava*, s. 27-41.
- MARSINA, R. 1985: Najstaršie mestá na Slovensku na základe historických prameňov. In: *AH* 10. Brno-Nitra, s. 85-90.
- MARSINA, R. 1986: O kategóriách a typoch miest na Slovensku do polovice 14. stor. In: *Folia historica bohemia* 10. Praha, s. 107-136.
- MARUNIAKOVÁ, M. 1991: Záchrané výskumy archeologického oddelenia MSPSOP v historickom jadre Bratislavy. In: *AVANS* v r. 1989, s. 65.
- MARUNIAKOVÁ, M. 1992: Záchrané výskumy v historickom jadre Bratislavy. In: *AVANS* v r. 1991, Nitra, s. 76-77.
- MELICHERČÍK, M.-REXA, D. 1986: Výsledky umelecko-historického a archeologického výskumu na Nálepkovej ul. č. 19-21 v Bratislave. In: *AH* 11, Brno, s. 271-280.
- MUSILOVA, M. 1988: Nález objektu z 11. stor. na Rudnayovom nám. č. 4 v Bratislave. *Pamiatky a príroda Bratislavy* 10, s. 266-287.
- MUSILOVÁ, M. -ŠTASSEL, I. 1988: Archeologický a stavebno-historický výskum na Uršulínskej ul. č. 6 v Bratislave. In: *AH* 13. Brno-Bratislava, s. 57-81.
- PIFFL, A. 1965: Nález stredovekej hrnčiarkej pece na Primaciálnom námestí v Bratislave. In: *Bratislava* 1, s. 63-90.
- POLLA, B. 1958: K problematike vzniku Starého mesta v Banskej Štiavnici. *SIA* 6, s. 453-477.
- POLLA, B. 1971: Kežmarok. Výsledky historicko-archeologického výskumu. Bratislava.
- POLLA, B. 1979: Bratislava západné suburbium (Výsledky archeologického výskumu). Košice.
- POLLA, B.-VALLAŠEK, A. (edit.) 1991: *Archeologická topografia Bratislavy*. Bratislava.
- RATKOŠ, P. 1965: Vznik mesta a hradu Kežmarok. *Československý časopis historický* 13. Praha, s. 550-517.
- RATKOŠ, P. 1974: Vznik a počiatky banských miest na Slovensku. *Historické štúdie* 19, s. 33-58.
- REXA, D. 1988: Zisťovací archeologický výskum na Jiráskovej ul. č. 18. In: *Pamiatky a príroda Bratislavy* 10, s. 262-265.
- RUTTKAY, A. 1983: Poznámky k problematike vzniku stredovekého mestského jadra v Skalici. In: *ŠZ AÚ SAV* 20. Nitra, s. 251-271.
- SLIVKA, M. 1987: Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálno-ekonomických vzťahoch (so zameraním na krížovnicke rády). In: *AH* 12. Brno, s. 383-402.
- SLIVKA, M. 1989: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok. In: *AH* 14. Brno-Praha, s. 181-190.
- SLIVKA, M. 1990: Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. In: *Slovenská numizmatika* 11. Bratislava, s. 83-112.
- SLIVKA, M. 1991: Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy. In: *Trnava 1988. Zborník materiálov z konferencie Trnava 1238-1988. Obzor - Bratislava*, s. 21-30.
- SUCHÝ, M. 1974: *Dejiny Levoče*. I. Košice.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1993: *Slovenská Bratislava*. In: *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava, s. 275-325.
- TÓTHOVÁ, Š. 1985: Mestská pamiatková rezervácia Banská Štiavnica - výsledky archeologických výskumov. In: *AH* 10, s. 125-132.
- TÓTHOVÁ, Š. 1990: Výsledky archeologického výskumu v Banskej Štiavnici. In: *Banské mestá na Slovensku*. Martin, s. 50-65.
- ULIČNÝ, F. 1969: K dejinám Bardejova v 13.—14. stor. In: *Šarišské múzeum* 2. Košice, s. 23-36.
- URBANČZYK, P. 1994: *Początki miast średniowiecznych - sprzenciu antyewolucyjnie*. Konferencia: *Evolúcia rozvítku slovjanských gradiv VIII—XIV st. u peredgiri Karpat i Tatr*. Lvov, v tlači.
- VALLAŠEK, A. 1967a: *Stručný náčrt výsledkov archeologického výskumu areálu Academie Istropolitany*. *Vlastivedný časopis* 16, s. 72-74.
- VALLAŠEK, A. 1967b: *Zisťovací archeologický výskum areálu Academie Istropolitany*. In: *Monumentorum tutela* 2, s. 233-249.
- VALLAŠEK, A. 1972: *Hromadný hrob z 10. stor. v Bratislave*. In: *Monumentorum tutela* 8, s. 229-248.
- VALLAŠEK, A. 1973: *Poznámka k najstaršej kamennej architektúre Bratislavy*. In: *Pamiatky a príroda* 2, s. 12-15.
- VALLAŠEK, A. 1984: *Príspevok k problematike výskumu banských miest na Slovensku*. In: *AH* 9. Brno, s. 147-157.
- VALLAŠEK, A. 1991: *Výskum bratislavského hradného valu*. In: *AVANS* v r. 1989. Nitra, s. 103.
- VALLAŠEK, A. 1992: *Výskum bratislavského hradného svahu*. In: *AVANS* v r. 1990. Nitra, s. 99.
- VARSÍK, B. 1972: *Zo slovenského stredoveku*. Bratislava.
- VARSÍK, B. 1980: *Vznik a začiatky mesta Košíc*. In: *Historica Carpatica* 11. Košice, s. 152-168.
- ZEMKOVÁ, M. 1988: *Nové nálezy stredovekých objektov z konca 13. stor. v Bratislave*. In: *AH* 13. Brno-Bratislava, s. 43-56.

- ZEMKOVA, M.-MUSILOVÁ, M. 1989: Funkcie mestských priestorov v 13. stor. v Bratislavě. In: AH 14. Brno-Praha, s. 149-160.
- ŽUDEL, J. 1984: Stolice na Slovensku. Obzor - Bratislava.

Zusammenfassung

Anfänge der mittelalterlichen Stadt auf dem Gebiet der Slowakei

Der Autor des Beitrags analysiert die Ergebnisse der archäologischen Forschung in Stadtglomerationen und lenkt seine Aufmerksamkeit auf die Entstehung und Entwicklungsfänge der mittelalterlichen Städte. Besonders konzentriert er sich auf die vorstädtische und vorprivilegierte Epoche der Städte in der Slowakei - in Nordteilen des feudalen Ungarn. In der Studie beschäftigt er sich mit der Zeit nach Großmähren, d. h. mit dem Frühmittelalter (10.-11. Jh.) und mit dem Hochmittelalter (12.-14. Jh.). Auf der Genese der mittelalterlichen Städte dokumentiert und interpretiert er die Veränderung in der Besiedlung, Qualitätsumwandlungen in der Linie: offene Siedlung, - bzw. Siedlungen - Marktstätte - Stadt. Er nutzt auch die Erkenntnisse von Historikern B. Varsik, O. R. Haiaga, M. Suchý, F. Uličný, aber vor allem M. Kučera und R. Marsina aus. In der folgenden Konfrontation und Komparation der archäologischen Funde und Fundstätten mit schriftlichen Angaben und mit der bisherigen geschichtlichen Interpretation versucht er, die Entstehung und die Entwicklungsfänge der mittelalterlichen Königsstädte: Bratislava (Abb. 1), Nitra (Abb. 2), Košice (Abb. 3), Levoča (Abb. 6), Kežmarok (Abb. 7), Bardejov (Abb. 8) und Skalica (Abb. 9) sowie der königlichen Bergbaustädte Banská Štiavnica, Spišská Nová Ves (Abb. 4) und Gelnica (Abb. 5) darzustellen. In die Studie wurden vor allem die Städte eingereiht, von den wir dank der systematischen und zielbewußten Untersuchung oder Rettungsforschung genügende archäologische Erkenntnisse haben.

Der Autor des Beitrags konnte feststellen, daß die Behauptung, daß die Archäologen das Stadtprivileg für das ausschließliche Kennzeichen für den „Status der Stadt“ und für die absolute Datierung halten, nicht wahr ist. Ganz umgekehrt, die archäologische Terrainerkennnisse erlauben, im vollen Umfang die These bestätigen daß im Jahre, in dem das Privileg ausgegeben wurde, zwar die Stadt die Sonderrechte bekam, aber es stellt nicht das Jahr dar, seit dem man das intensivere Leben in ungarischen Handelszentren und auch die Belegung des wirtschaftlichen Lebens unter den feudalen Burgen, in Komitatsiedlungen, Kreuzungsstätten oder in der Nähe von Handelswegen datieren kann. Die archäologischen Forschungsergebnisse dokumentieren, daß die Entwicklung der vorstädtischen Etappe in überwiegenden Maße in der ersten Hälfte des 13. Jhs ihren Höhepunkt erreichte.

Der unterbreitete stadtbildende Prozeß - wie es auch die angeführten Beispiele beweisen - hatte seine Spezifika, die man in breiteren Zusammenhängen nur mittels einer gründlichen archäologischen Terrainforschung und Beobachtung begreifen konnte, und zwar selbstverständlich in Zusammenarbeit in erster Linie mit Architekten und Kunsthistorikern. Der Autor betont wieder neu und übereinstimmend mit M. Slička die Wichtigkeit der kirchlichen Mediävistik beim Studium der mittelalterlichen Städte in der sog. zweiten Urbanisierungsperiode vor allem im Zusammenhang mit den sog. städtischen Mendikantorden (Beltelorden). Auf Grund angeführten Ergebnisse der archäologischen Forschungen befaßt er sich mit der Entwicklung unter den konkreten Bedingungen - in Bratislava die Entwicklung zum Aufschwung der Stadt, in Nitra zum Regreß, in Košice die allmähliche Umwandlung einer Marktsiedlung in die zweitbedeutendste mittelalterliche Stadt in Ungarn nach Budín und in Levoča mit der Veränderung der Lage die Entfaltung zum reifen Stadtorganismus. Als Gegensatz eines kontinuierlichen Prozesses in Bratislava und Nitra präsentiert der Autor das von A. Ruttkay verarbeitete Beispiel einer diskontinuierlichen Entwicklung - Skalica. Die besondere Aufmerksamkeit widmet er den Reflexen auf positive Impulse von den deutschen Kolonisten - „Gästen“ im heimischen Milieu der sich bildenden ungarischen Städte.

Zum Schluß konstatiert er, daß es weiterhin nicht möglich ist, nur an traditionellen Modellsituationen bei der Dokumentierung der Genese der mittelalterlichen Städte festzuhalten. Obwohl es in Rechtsnormen und Anordnungen die Ähnlichkeit, ja sogar Übereinstimmung in der erteilten, manchmal „kopierten“ Stadtprivilegien gibt, in der Urbanisierungsentwicklung der Siedlungen - im lokalen sowie territorialen Prozeß - beobachten wir Besonderheiten, man kann sagen sogar Einzigartigkeiten, die sich aus konkreten historischen Bedingungen, aus der Struktur der Siedlung und aus dem geographischen Milieu ergaben.

Abbildungen:

1. Bratislava - zweite Hälfte des 13. Jhs. 1 - Burg; 2 - Wohn- und Wehrturm; 3 - Wasserturm; 4 - Kirche des Hl. Nicolaus mit Karner (Knochenkammer); 5 - Hauptplatz; 6 - Kirche des Hl. Michael mit der Vorstadt; 7 - Kirche des Hl. Laurentius und Kapelle des Hl. Jakob mit der Vorstadt; 8 - Kirche des Hl. Salvátor; 9 - Franziskanerkloster; 10 - Kirche des Hl. Gotthard mit der Siedlung Széplak (nach P. Baxa und V. Ferus 1991, S. 15).
2. Nitra (Grundriß nach V. Mencl). 1 - Burg (Burgwall); 2 - Oberstadt; 3 - Niederstadt.
3. Mittelalterliche Besiedlung der Stadt Košice und ihrer Umgebung im 11.-13. Jh.
4. Spišská Nová Ves (Grundriß nach V. Mencl). 1 - Kirche der Maria Himmelfahrt; 2 - lokalisierte

- mittelalterliche offene Siedlung (8.-9./10. Jh.: 12.-13. Jh.); 3 - mittelalterliche offene Siedlung - Ortschaft Iglov? (9.-12. und 13. Jh.).
5. Gelnica (Grundriß nach V. Mencl). 1 - offene mittelalterliche Siedlung aus dem 12.-13. Jh; 2 - Burg; 3 - Platz; 4 - Kirche der Maria Himmelfahrt.
 6. Levoča (Grundriß nach V. Mencl). 1 - offene mittelalterliche Siedlung - Ortschaft Kacvinkel (13. Jh.); 2 - Obertor - Košicer Tor; 3 - niedergegangene Kirche des Hl. Geistes?; 4 - Kirche des Hl. Jakob; 5 - Rathaus; 6 - Untertor.
 7. Kežmarok (Grundriß nach V. Mencl). 1 - Siedlung und Kirche des Hl. Michael; 2 - Kirche der Hl. Elisabeth und Kolonistendorf „villa Saxonum“; 3 - Kirche des Hl. Kreuzes und Marktplatz - „Starý trh“ (Altmarkt); 4 - Burg; 5 - Rathaus.
 8. Bardejov (Grundriß nach V. Mencl). 1 - Raum der archäologischen Forschung - Wirtschaftshof der Zisterzienser (grangia)? und jüngere einsam gelegene Profanbauten; 2 - Kirche des Hl. Egidius; 3 - Rathaus.
 9. Skalica. Topographische Begrenzung des Siedlungskernes, Lokation der mittelalterlichen Stadt. 1 - Areal des Feudalsitzes und Rotunde des Hl. Georg; 2 - Kirche des Hl. Erzengels Michael; 3 - Karner (Knochen-kammer) der Hl. Anna; ungefähre Ausdehnung der Vorburgsiedlung; 5 - Stadtmauren; 6 - Franziskanerkloster (nach A. Ruttkay 1983, S. 264, Abb. 4).